

НРАВСТВЕНАТА НОРМА И БЪЛГАРСКАТА

АКАДЕМИЧНА ЕТИКА

НИКОЛАЙ МИХАЙЛОВ

СУ „Св. Климент Охридски“

nikolajkm@uni-sofia.bg

THE MORAL NORM AND BULGARIAN ACADEMIC

ETHICS

NIKOLAI MIHAILOV

SU “St. Kliment Ohridski”

Abstract

The article is devoted to the study of the development of ethics as normative philosophical knowledge in the Bulgarian academic ethics from the end of the last century. Ethics creates such philosophical systems that not only seek to describe and explain morality, but to set some "moral behavioral behavior", so called prescriptive moral theory. The development of ethics as normative knowledge is also directly related to the idea of establishing itself as a science. According to the Bulgarian academic ethics of the period under review, there are general philosophical grounds, which follow a specific moral logic, and they do not coincide with the motives of everyday situations, which can often be self interested, partial, emotional, etc.

Key words: Bulgarian ethics, prescriptivism, normative ethics, morality, science

Етическото познание, за разлика от много други видове знание, е посветено на човека. То се занимава с това, как човек се отнася към другите хора, но също и с това как той се отнася към себе си. Етиката, като философски тип познание, обаче, е невъзможна без реалната

морална практика на индивида, без цялото и разнообразие и понякога противоречивост, раздвоена между основните етически понятия добро и зло. Тази незавършеност на човешката морална практика говори и за една незавършеност на самия човек, на неговата социална същност. Защото точно толкова, колкото той е склонен към благородни и достойни постъпки в името на доброто, точно толкова човек е и в основата на проявите на злото по света – неравенство, потисничество, високомерие, несправедливост, насилие. Следователно, в това противоречие на човешката същност се крие един от начините на съвременното морално обяснение за света – източниците на поведението, което определяме като морално или не, като образец („норма“) за постъпки или като недопустимо или заслужаващо укор и отхвърляне. Етиката създава такива философски системи, които не само се стремят да опишат и обяснят морала, но да зададат някаква „нравствена мяра на поведението“ [Момов, 1969: 8], която сама да аргументира „правилните“ или „добрите“ постъпки. Според етиците на античния свят и тези от ранния период на християнството например, доброто е природна способност за стремеж към щастие, съвършенство и хармония или подчинение на Абсолюта (Бог). Софистите са може би първите европейски мислители, които забелязват драматичния разрыв между „природата“ (physis) и човешките установки и стандарти – нормите („nomoi“) [Адо, 1999: 28]. Българската академична етика от периода след 50-те години на 20 век, тълкува този принцип в смисъла, че всяка човешка постановка и решение в областта на нравите, нещо, което може да се определи с понятието „нравствена норма“, съдържа в себе си и предписание за поведение или стремеж към действие или постъпка, изискване за

нравствени действия, което е във възможностите на съответната личност. „Нравствеността се разкрива като изпълнение на определен начин на постъпване, независимо от това, към кого е адресирана заповедта и кой е адресантът на нормата“ [Нешев, 2013: 27]. Подобно наблюдение се допълва и от други аргументи за това, че етиката трябва да носи и белезите на такова знание, което може да определим като научно. „Всяка обществена наука обаче, доколкото изучава в една или друга степен човека, неговото поведение, има отношение и към проблема за дължимото (какво хората трябва да правят)“ [Момов, 1969: 17]. В това отношение, авторитетният български етик е категоричен – етиката, за която говори той, не е само установяване или изолирано описание на нещо, свързано с човешкото поведение. Тя дори не е само негово обяснение, а е и специфично изискване за действие, чиято цел е преобразуването и промяната на света в социален план. „Социалната норма по такъв начин е междинно звено между научното опознаване и практическото изменение на обществената действителност“ [Момов, 1969: 16]. Нормата е онази, която потвърждава практическата ценност на етичeskото знание, което се проявява под формата на задължение в поведението, едно изискване за промяна. Нравствената норма ни дава някаква социална истина, която не е онази от природните науки (не се основава на факти, които можем да възпроизведем еднозначно), но която отразява „самото задължение като такова“ [Нешев, 2013: 27], т.е. онази характеристика на морала, която се свързва със задължителността на неговите изисквания, онова, което може да определим и като морална дължимост или дори дълг. „Когато помислиш за тези качества, които при хората се наричат добродетел, то ще откриеш, че всички те се

развиват по пътя на изучаването и упражняването им. Така и според мен, Критобуле, ние също трябва да се упражняваме в добродетел; а ако мислиш иначе, то обясни. Тук Критобул каза: Не, Сократе, съвестно ми е да възразявам против това: моите възражения биха били и безнравствени и противно на истината“ [Ксенофонт, 1993: 64]. При Сократ, по думите на българския философ проф. Радев, „нравственото самоусъвършенстване се отъждествява със знанието, категоричността на моралното съзнание – с истината“ [Радев, 1980: 45]. Не може да има норма без знание, без придобиване и разширяване на нашите познания за света и хората около нас и предполагагането на някаква (морална или социална) истина. А също така и без изискването за съответната реализация (действия) спрямо тази норма. Признаването на тази фундаментална черта на морала – задължителността на неговите предписания, „абсолютната ценност на нравственото намерение“ (по думите на Пиер Адо), потребността от реализация на човешката потребност за усъвършенстване в практически и духовен план – обединява философската общност на българските етици и философи след 50-те години на миналия век. Според мен голямата теоретична заслуга на тези етици и техните разработки за българската етика, се крие в това, че те поставят въпроса за философските основания на етиката, за обосноваването на етическите понятия, за фундаменталното равнище и практическата необходимост на етическите изследвания. „Под морал (нравственост) обикновено се разбира съвкупност от норми или принципи за поведение на хората един към друг, към класата и обществото, санкционирани от личното убеждение, общественото мнение и традицията“ [Ангелов, 1970: 95]. И по-нататък „нравствената норма в такъв смисъл е автономна,

защото предполага личното приемане и одобрение на деца. Тази съпоставимост и взаимно „вплитане“ на нормативност и свобода е характерна черта на нравствеността“ [Нешев, 2013: 28]. Идеята на българското академично знание от този период, следователно е в това, че етиката е невъзможна без теория, при това философска, в която отношението към света е осмислено в понятия, изясняването на съдържанието на които е актуална научна задача. Не е тайна, че философската теория, на която се опират етиците от този период, е тази на марксизма. „Както вече беше отбелязано, отправна, изходна клетка на морала, е нравствената норма...Особеност на моралните изисквания е в това, че сами те намират своето обосноваване в *нравствените идеали* на обществото или класата“ [Ангелов, 1970: 112]. Моралът е немислим, следователно, извън реалните обществени и исторически условия, в които пребивават хората и съотнасянето им с едно изменение, приело формата на задължителност (дължимост). И етиката е онази, която трябва теоретично да открие и обоснове онези норми, онова „духовно пространство“ (Нешев), които предписват една перспектива на необходима лична и социална промяна. Тази, според мен, философска и научна проникателност на българските етици от онзи период, рязко контрастира със съвременните идеи за спецификата на етиката изключително като „приложна“ (в най-широкия смисъл на тази дума), която все повече се отъждествява с етиката изобщо. Този тип етическо разсъждение, макар и разпространено и влиятелно и само по себе си важно като тип познание, се „премества в частните сфери на човешката жизнена дейност, и начин на поведение в тях, такива като бизнес етика, биомедицинска етика, етика на науката, отношение към животните и

т.н.“ [Гусейнов, 2012:6]. В посочените от руския етик сфери, именно поради това, че са частни, не може да става еднозначно въпрос за някаква обща регулативна нормативност на нравственото намерение. „Моралните решения започват да се разбират преимуществено като част от жизнения комфорт, като рационално подредена организация на деловото поведение и отношенията с обкръжаващите“ [пак там]. Нормативността, за която настоява българската академична етика в периода, който разглеждам, утвърждава профила на етиката като хуманитарна и посветена на човека в неговото разнообразно поведение, подчинено на валидни и в този смисъл, необходими (дължими) изисквания. Според мен тя е и утвърждаване на философския характер на етическото знание, на една своеобразна метафизика на нравствеността, която има нужда от философски – теоретичен фундамент за обяснението на морала като социално явление. Съвременните опити последният да бъде не само описан, но и обяснен чрез многократно обръщане към разнообразни примери и ситуации от областта на емпирията на човешкото поведение, са по – скоро отклоняване от усилията на българската академична етика [1] да открие чрез нравствената норма някаква обща характеристика на философията на морала изобщо. „Като всеобщ и еднакъв мащаб на дължимото тя (нравствената норма – Н.М.) изразява преди всичко това, което човек трябва да прави и бъде в морално отношение“ [Момов, 1969: 17]. По този начин нормата включва избора, но заедно с това, бидейки целеполагаща, нравствената норма има и характер на мотив за човешкото поведение, което трябва да реализира/осъществи нейното съдържание. Този мотив, според българската академична етика от разглеждания период, има общо философски основания,

следва специфична нравствена логика, а не съвпада с мотивите на ежедневните ситуации, които често могат да бъдат и корисни, частични, емоционални и т.н. Не всяко поведение, действие и постъпка са нравствени, а само онези, които са израз и на някаква обществена необходимост (всеобщност), при това породена и утвърдена в самото морално съзнание. Нормата поражда условието за реципрочност (т.е. очаквано и съпоставимо с другите) поведение, тя е израз на някаква „мяра“ (Момов) на влиянието на обществото върху избора на дееца. Така определянето на регулативната функция на морала като основна, е характерна за всички етици от този период. „Нормите действат като правила, заповеди за дължимото поведение, непосредствено извлечени от конкретното съдържание на съответните оценки“ [Драмалиев, 1971: 158]. Това е важно уточнение и при решаването на една от основните задачи на етичката философия – изясняване на същността на морала, най-вече по отношение на всеобщността на действие на неговата регулация на човешките постъпки. Както в сферата на ежедневието, така и на професионалния морал. „Проблем на морално-етическата тематика е не всяко поведение, а именно *дължимото* – в определена зависимост с отстояването, защитата, осъществяването, сътворяването на дадена ценност-поведение“. [Драмалиев, 1971: 161]. За подобен тип философстване е важна разликата между етика и морал, която има за цел да разкрие специфичните черти и на двете. Етиката, както вече отбелязах, трябва да се превърне в частна наука (което означава в случая да се обърне към научни, а не общо философски методи на изследване), за да може нейните заключения да съдържат някаква социална истина. „Досега етиката се е разработвала като

...философска теория за морала. Това обстоятелство ...продължава да ограничава теоретическите възможности на етиката в изучаването на спецификата на своя предмет на изследване – морала“ [Момов, 1969: 73]. „Дължимото и съществуващото в областта на морала не е едно и също, но те винаги са свързани помежду си...Да се отдели етиката от всички други науки и да се противопоставя на тях, означава да се отрича етиката като наука, да се представя тя само като средство за морализиране, без оглед на действителното...[Ако] не [се] прави никаква разлика между етика и морал...[етикът] постъпва не като теоретик, а като обикновен моралист“ [Ангелов, 1970: 62]. По подобен начин разсъждават останалите етици от разглеждания период, когато действат академично – т.е. преподават, обсъждат, анализират и научно комуникират помежду си проблемите на етиката и морала. Тези идеи на българските етици допринасят за изясняване на различните равнища на „явяване“ както на морала, така и на етиката. Без съмнение, макар и силно повлиян от идеята за всеобщността на материалната причинност в природния и социалния свят, този подход си остава теоретичен и социален. По онова време например в етиката се появяват постановките на Елизабет Енскъм, изложени в статията и „Съвременната морална философия“ [2], според които понятията за задължение и дълг – морално задължение и морален дълг , т. е. кое е морално правилно или не и моралният смисъл на „дължимото“ трябва да бъдат „изхвърлени“, ако това е „психологически възможно“; тези понятия според Енскъм са не просто остатъци, а деривати от остатъци на по-ранни понятия на етиката, които вече не съществуват. Така тези „остатъци“ са просто безполезни и дори вредни за съществуването на съвременната морална философия. Енскъм, разбира се, като всеки

островен философ, се спира на знаменитото разграничение на Хюм между „е“ (is) и „трябва“ (ought), което самият британски философ изразява така. „Във всяка етическа теория, която съм срещал, авторът за известно време разсъждава по обичайния начин – установява съществуването на Бога или излага своите наблюдения върху човешките дела; и изведнъж за свое най –голямо удивление аз виждам, че вместо обичайните връзки, които се употребяват в изреченията: „е“ или „не е“, не срещам нито едно изречение, което да не е свързано с „трябва“ или „не трябва“ [Хюм, 2013: 197]. Самата Енскъм твърди, че приема този аргумент. „Този коментар, струва ми се, е бил правилен. Тази дума „трябва“ (ought), след като се е превърнала в дума с хипнотична сила, не би могла да бъде изведена от каквото и да било“ [Anscombe, 1958]. По-нататък Енскъм аргументира идеята, че всяко едно морално действие трябва да се оценява и анализира от следствията на отделните постъпки на съответния морален деец. „Един философ може да отрече, че „доброто“ (right) е „дескриптивно“ понятие и тогава да поеме по заобиколен маршрут през лингвистичния анализ, за да достигне до същото, а именно, че „правилното действие е онова, което води до най-добри (по)следствия (best consequences)... При Мур и следващите академически моралисти в Англия, ние намираме свършена яснота по въпроса, че „правилното действие“, означава такова действие, което води до най-добри възможни (по)следствия“ [Anscombe, 1958]. Подобни разсъждения срещаме и у една от най – влиятелните авторки в областта на островната морална философия, Филипа Фут. „Очевидно е, че нормативния характер на моралното съждение не гарантира неговата даваща основание сила. Моралните съждения са нормативни, но такива са и съжденията

относно маниерите, твърденията за клубните правила и други подобни“ [Фут, 1998: 63].

Българските академични философи заемат друга позиция – нормите са онези, които осмислят постъпката. Убедеността на личността в правилността (доброто) на нейните постъпки намира израз в създаването на общ морален образец (норма). За моралността на последната се съди не по непосредственото действие, а по общия мотив на поведение, съобразен със социалните предписания за една желана промяна и общия социален интерес. „Нормата като синтезира елементи на миналата и настоящата действителност, се превръща в ефективно средство за регулиране на бъдещото поведение на хората...така тя изпълнява своята активно преобразуваща (съзидателна) роля за ...изменението на социалните отношения“ [Момов, 1969: 204]. „Един от критериите за нравствеността е обективният резултат от постъпката...Но за да се съди за духовния свят на човека, не е достатъчно да се знаят само обективните резултати от поведението...Без изясняване на целите и мотивите на действие е невъзможно да се оцени поведението на личността, нейната отговорност и вина“ [Ангелов, 1970: 98]. В този смисъл българската академична етика от онзи период, поне според мен, би могла да даде по- аргументиран отговор на въпроса дали злото става „по -малко зло“ , ако последствията му са „възможно по-добри“ в някаква реална практическа ситуация. Не случайно писах по -горе, че така поставен, въпроса за нормативния характер на етическото разсъждение, на първо място посочва регулативната функция на морала като основна и на второ – разграничава различните „етажи“ на етическите изследвания. Нещо, за което съм писал многократно и тук няма да се

спирам, а само ще ги маркирам – фундаментално, теоретично и приложно. За българската академична философия, дълго време фундаменталното равнище на етиката е научно по своята същност и проявление (част от „научната философия“). „В сферата на марксистката етика е налице също така подобно обособяване на две основни групи от схващания: етиката като философска наука, като част от философията, като философско-теоретическа дисциплина; и етиката като частна, специална, нефилософска наука“ [Драмалиев, 1970: 243]. Проф. Драмалиев дава пример с определението за една *научна етика*, която не само описва морала, а и успешно може да „формулира целите на човешката дейност, в това число и нравствените идеали“. Разбира се, този възглед на българската академична етика може да бъде оспорен от позициите на днешния ден, но за собствения и модел на изграждане той е валиден, защото поставя чрез тези идеали (цели) действителни и реални задачи (норми) пред моралното поведение на индивидите за изграждане на определен тип личност със съответен мироглед.

Както отбелязах и по-горе, според мен етиката трудно би могла да бъде определена като наука без от това да навлезе в сериозни противоречия със собствените си определения. Но, според мен, в опита за нормативното и обосноваване, което са предприели авторитетните български етици в средата на миналия век, има нещо важно, което оказва влияние и върху днешното състояние на етичката философия. Целта на тази статия в никакъв случай не е да сравнява или да открие в кой етап от своето развитие българската етика е „по - вярна“ или „по- научна“, а единствено да покаже нейното развитие и дори според мен – нейното разнообразие, промяна и

динамичност. На първо място нормативността задава някаква безусловност на моралния стремеж, което според мен е и част от големия проблем за същността на моралния избор. Самият морал, според тази концепция, не може да бъде „предмет на избор“. „Фундаменталната структура на морала се задава от противоположността на доброто и злото, които в никакъв случай не са и не могат да бъдат предмет на избор, резултат от претеглянето на „за“ и „против“, рационално изчисление на възможните следствия и т.н. Доброто не е онова, което човек избира, а онова, към което той безусловно се стреми. Злото не е това, което той избира... а това, което той безусловно избягва“ [Гусейнов, 2012:9]. От тази позиция нравствената норма прави избора действителен и премислен, а не случаен или единичен според предпочитанието на казуса [3]. На второ място разграничаването на различните равнища на етичeskото философстване чрез изискването за реализация на нормите сякаш „дава път“ на практическите форми (дори прагматични) на етиката. Тук става въпрос за развитието на професионалните или приложни етики, започнали още в края на миналия век у нас, в които съвременните български етици са също сериозно изкушени. Интересът към професионалните етики, към приложното равнище на етиката, също е наследство на българските етици – академични учени от разглеждания период. Публичността, като форма на съвместния живот в обществото, обръща вниманието на етиците в наше време към онези конкретни прояви на дейност – бизнес, политика, медицина, журналистика, спорт, търговия, сигурност, технологии и т.н – които сякаш ги изкушават да напуснат полето на философията и да се потопят в това на конкретните емпирични области. Смятам, че проф.

Гусейнов е определил най – добре това следствие за етиката: „Пълнотата на съдържанието на философията е предполагала, че своето разбиране за света тя е довеждала до формулиране на етико – нормативни програми. И така тя е доказвала и оправдавала своята необходимост за обществото...За съдбата на самата философия е много важно знанието за това, дали проблема за достойния живот влиза в нейната предметна област и в каква степен тя остава отговорна за етиката“ [Гусейнов, 2012: 10]. И точно в това е разликата на нравствената норма в сравнение с „твърденията за клубните правила и други подобни“, за които говори уважаемата проф. Фут. Казано с други думи – доколко етиката остава философия, тя запазва своята чувствителност към проблемите за съществуването, целта, смисъла, свободата. Които сами по себе си са философски. Затова и твърдя, че особеността на етиката като философия се състои в това, че исторически и днес съвместно съществуват различни гледни точки, които са в основата на човешката култура и показват спецификата на философската етика. И съвременните български академични етици активно и успешно работят върху тяхното съдържание, развитие и аргументиране. Но между тях са и онези, които ни е оставила като ценно наследство българската академична етика от близкото минало. Особено със значимостта на настояването върху нормативния характер на нравствеността и нейното осмисляне в днешния свят на все по-отдалечаваща се обща нравствена мяра в човешкото поведение.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Включително и чрез днес принципно оспорвания (включително и от мен) опит за превръщането на етиката от онзи период в (частна или философска) наука.

[2] Anscombe, G. E. M. *Modern Moral Philosophy*, 1958 г. *Philosophy*, Vol. 33/124, достъпна на адрес <http://www.philosophy.uncc.edu/mleldrid/cmt/mmp.html> (посетен 4.11.2018 г.)

[3] Сравни напр. Филипа Фут: „Защото не винаги е разумно да се окаже нужната помощ, да се спази обещание и дори – както си мисля, абсолютно винаги да се казва истината“ (Фут 1998:98). Съвременната българска етика има сериозни постижения в тази сфера на философстване. Виж. С. Йотов, Благородство или благотворителност. *Размишления за позволената лъжа*. С., УИ., 2018 г.

ЛИТЕРАТУРА:

Адо, П. 1999, Что такое античная философия, М, ИГЛ.

Ангелов, Ст., 1970, Марксистката етика като наука, С. ПИ.

Гусейнов, А., 2012, Философска етика и ее перспективи в съвременном мире, „Етическа мисъл“, 12/2012, с. 5 -33.

Драмалиев, Л., 1971, Нравственост. Същност и специфика. С., НИ.

Ксенофонт, 1993, Воспоминания о Сократе, М. , Наука

Момов, В., 1969, Нравствената норма и нейната реализация, С., НИ.

Нешев, К., 2013, Философска етика, С., УИ.

Радев, Р., 1980, Сократ, С., Хоризонти.

Фут, Ф., 1998, Възраждането на добродетелта, С., Сиби.

Хюм, Д., 2013, Трактат за човешката природа. В сб. Философия. Антология. Съст. Б. Колева, УНСС, с. 192 -207.